

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.11.01>

Гришко О.М.

к.ю.н., доцент,

професор кафедри теорії та історії права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Риндюк В.І.

к.ю.н., доцент,

професор кафедри теорії та історії права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ПИТАННЯ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ НА ПРИКЛАДІ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Одним із різновидів діяльності людини є її поведінка. У процесі взаємодії з іншими членами суспільства людина здійснює дії, які сприймаються та оцінюються іншими (у тому числі державою) як бажані або, навпаки, небажані. Така оцінка залежить від відповідності поведінки людини встановленим нормам у суспільстві. Поведінка може набути правової значущості у тому разі, коли вона врегульована нормами права. Таку поведінку у теорії права визначають правовою. Наприклад, залежно від соціального та юридичного критеріїв правова поведінка може бути: правомірною; зловживання правом; об'єктивно неправомірним діянням або неправомірною поведінкою (правопорушенням) [3, с. 204]. У статті 68 Конституції України визначено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [9]. У разі порушення суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків нормами чинного законодавства передбачена можливість притягнення особи до юридичної відповідальності, застосовуючи заходи державно-правового примусу.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Дослідження юридичної відповідальності та державно-правового примусу здійсню-

вали науковці: І.В. Апопій, С.В. Бобровник, І.О. Єфремова, В.А. Завгородній, І.О. Іванова, Л.І. Каленіченко, О.Ф. Лапчевська, В.П. Мироненко, Є.Ю. Подорожній, Ю.О. Ровинський, З.В. Ромовська, О.О. Тихомиров, І.М. Ткаченко, О.М. Шевчук, Л.М. Шестопалова та інші. З урахуванням значної кількості досліджень необхідно зазначити, що предметом їх вивчення стали окремі аспекти юридичної відповідальності та державно-правового примусу, що зумовило звернення авторів до їх вивчення та аналізу.

Формування завдань дослідження. Метою статті є з'ясування співвідношення юридичної відповідальності та державно-правового примусу на прикладі сімейного права.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність та державно-правовий примус є фундаментальними правовими категоріями у теорії права насамперед тому, що вони мають велике значення для забезпечення законності, правопорядку та дисципліни загалом. Наприклад щодо юридичної відповідальності науковцями визначено декілька підходів до розуміння такої правової категорії. Зокрема, юридичну відповідальність характеризують як:

– «інститут права». Л.М. Шестопалова визначає, що інститут юридичної відповідальності є міжгалузевим, комплексним і

складним: його субінститути негативної та/або позитивної відповідальності присутні в усіх галузях і підсистемах права. У системі правового регулювання суспільних відносин юридична відповідальність набуває дедалі більшого значення, стаючи втіленням загальних правових принципів, зокрема: справедливості, юридичної рівності суб'єктів права, невідворотності покарання, пріоритету відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів [21, с. 6–10];

– «забезпечення виконання обов'язку». Так, на переконання Є.Ю. Подорожнього, формулюючи визначення поняття «юридична відповідальність» перш за все слід враховувати, що оцінку відповідності поведінки суб'єктів правовим нормам здійснюють державновладні суб'єкти, а отже, відповідальність слід розглядати як форму реакції держави на протиправні дії. Своєю чергою і суб'єктивний компонент також не можна не враховувати, адже у разі визнання особи винною у вчиненні протизаконної поведінки у неї виникає обов'язок зазнати для себе відповідних негативних наслідків [13, с. 9];

– «правовідношення». На думку А.Д. Машкова, є досить підстав вважати, що загальноправову теорію юридичної відповідальності (яка формуються у межах плюралістичного середовища з питань праворозуміння) необхідно розробляти відповідно до тлумачення юридичної відповідальності як правовідношення [11, с. 100];

– «захід державно-правового примусу». Наприклад, О.О. Тихомиров вважає, що притягнення особи до юридичної відповідальності здійснюється в особливому процесуальному порядку, що передбачений санкцією правової норми заходів державно-правового примусу та виражається у формі обмежень (позбавлень) особистого, майнового чи організаційного характеру [18, с. 224] тощо. Погоджуємося, що характерними ознаками юридичної відповідальності є: така відповідальність передбачена чинним законодавством та настає за протиправне діяння, яке

вчинено особою умисно або з необережності, заборонено законом під загрозою покарання. Відповідальність є завжди конкретною: це відповідальність певної особи за доказове правопорушення, яке встановлене нормою права, у разі обставин, передбачених законом або іншими нормативно-правовими актами. Відповідальність полягає в несприятливих наслідках для правопорушника, позбавленні його певних соціальних благ або покладанні на нього додаткових юридичних обов'язків особистого, майнового або організаційного характеру, які створюють для суб'єкта правопорушення режим так званих правових втрат. Відповідальність може бути реалізована тільки у встановленому законом процесуальному порядку, який забезпечує застосування санкції охоронної правової норми у разі повного, об'єктивного, всебічного та неупередженого встановлення обставин вчинення діяння, а також у разі забезпечення права суб'єкта правопорушення на захист. Усі різновиди юридичної відповідальності здійснюються на основі нормативних конструкцій, які являють собою єдність норм матеріального та процесуального права. Склад правопорушення та санкції за його вчинення передбачені нормами матеріального права. Порядок доказування, визначення факту правопорушення та особи, яка його вчинила, а також призначення конкретного заходу державного примусу в межах санкції визначений нормами процесуального права [15, с. 92; 19; 20; 7]. Наприклад, у статті 35 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2006 р. № 2402-III визначено, що особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, несуть цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів України [4]. Тобто притягнення особи до юридичної відповідальності передбачає застосування до неї встановлених у нормах чинного законодавства стягнень. Зокрема, у статті 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено, що ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від

виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей – тягне за собою попередження або накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [8].

Дискусійним і досі серед науковців залишається питання щодо виокремлення відповідальності у сімейному праві. Як зауважує І.В. Апопій, відповідальність у сімейному праві – це широке поняття, що передбачає цивільну, кримінальну, адміністративну відповідальність у сфері сімейних відносин. Наявність специфічних заходів дає можливість вести мову про вужче поняття – сімейно-правову відповідальність, яка теж є її складником. Ці заходи характеризуються майновим та моральним тягарем та застосовуються до суб'єктів сімейних правовідносин лише в результаті їх свідомої протиправної поведінки [1, с. 242]. В.П. Мироненко у своєму дослідженні також обґрунтував, що сімейно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, оскільки має самостійні підстави настання, зміст та наслідки застосування санкцій за порушення приписів чинного сімейного законодавства [12, с. 5]. Подібну позицію поділяє й І.О. Єфремова, яка вважає, що про юридичну відповідальність може йтися виключно в охоронних правовідносинах. У момент порушення суб'єктивного права, зокрема сімейного права, виникає охоронне правовідношення, елементами змісту якого є право на захист особи, суб'єктивне право чи охоронюваний законом інтерес якої було порушено, та юридичний обов'язок особи-правопорушника перетерпівати негативні наслідки у вигляді заходів публічного примусу, які передбачені правовими нормами [2, с. 119]. На думку О.Ф. Лапчевської, правові норми (за характером санкцій) поділяються на адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові та кримінально-правові. Проте, крім видів відповідальності, в яких найбільш виражені

каральні елементи (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна відповідальність), а також компенсаційні елементи (цивільна відповідальність), є й інші види відповідальності: відповідальність у міжнародному праві, сімейному праві. Вона зазначає, що розподіл відповідальності за видами досить багатоплановий, тому й визначає, що сімейно-правова відповідальність існує, бо саме сімейному праву відведено важливе місце в системі заходів, спрямованих на захист прав та інтересів учасників сімейно-правових відносин, сім'ї загалом [10, с. 257]. На підтвердження цього зауважимо, що у пункті 22 статті 92 Конституції України встановлено, що законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [9]. Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України, частин 1, 3 статті 2, частини 1 статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 розтлумачив вживання у зазначеній нормі Конституції України поняття цивільної, кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності, на основі якої Конституційний Суд України встановив, що положення пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України треба розуміти так, що ним безпосередньо *не встановлюються види юридичної відповідальності*. За цим положенням виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, а також діяння, що є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями як підстави кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності та відповідальності за такі діяння [14].

Автори поділяють позицію, що юридична відповідальність перш за все реалізується через застосування заходів державно-право-

вого примусу, передбачених нормами чинного законодавства. Наприклад, у Сімейному кодексі України встановлена відповідальність за прострочення сплати аліментів, оплати додаткових витрат на дитину, яка реалізується через державно-правовий примус. Так, у разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду або за домовленістю між батьками, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка суми несплачених аліментів за кожен день прострочення від дня прострочення сплати аліментів до дня їх повного погашення або до дня ухвалення судом рішення про стягнення пені (частина 1 статті 196) [16].

У повсякденному житті інколи юридичну відповідальність ототожнюють з державно-правовим примусом. Проте ці поняття не є тотожними. Необхідно розрізнити їх. Притягнення особи до юридичної відповідальності здійснюється через державно-правовий примус з метою забезпечення правопорядку. Тільки держава має право (яке є монопольним) застосовувати заходи державно-правового примусу, що мають правовий характер (який реалізується уповноваженими органами або посадовими особами від імені держави та у встановлених законом випадках). Л.І. Каленіченко визначає, що характерними ознаками державно-правового примусу є: примус має державно-правовий характер; є методом здійснення державної влади та засобом правового впливу на суспільні відносини; є методом правового регулювання, що застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а і з метою попередження, запобігання порушенням вимог норм права та відновлення порушених прав і свобод; застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства й держави у чітко визначених законодавством випадках (за наявності відповідної фактичної підстави) тільки в тій формі й порядку та на таких умовах, які передбачені чинною системою приписів держави;

реалізується через правозастосовну діяльність держави [5, с. 29].

Державно-правовий примус визначається як державний вплив, який здійснюється уповноваженими органами державної влади шляхом застосування заходів примусу з метою дотримання та виконання норм права. На думку С.В. Бобровник, спільними ознаками у питанні щодо співвідношення юридичної відповідальності та державно-правового примусу є те, що: примусовий вплив здійснюється спеціальними державними органами; мають правовий характер, оскільки здійснюються в рамках права; застосовуються на правовій основі у межах закріпленого нормативного процесу; переслідують певну мету; мають примусовий характер, тобто здійснюються поза волею особи, що вчинила правопорушення; спрямовані на охорону та відновлення порушених прав чи суспільних інтересів; підставою їх застосування є правопорушення [17, с. 524].

Погоджуємося з думкою О.Ф. Лапчевської, що встановлення правовідносин (наприклад, встановлення батьківства в судовому порядку); примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (наприклад, стягнення коштів на утримання дитини); анулювання правовідношення, припинення дій, які порушують сімейні права тощо, що визначені у статті 18 Сімейного кодексу України, як способи захисту сімейних прав та інтересів є не чим іншим як заходами [10, с. 257] державно-правового примусу.

Про наявність заходів державно-правового примусу зазначає Л.І. Каленіченко. Наприклад, залежно від ступеня участі держави та особи у правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин): державно-правовий примус, який застосовується у сфері публічного права та державно-правовий примус, який застосовується у сфері приватного права; за юридичним критерієм: правовий та неправовий примус; залежно від предмета правового регулювання: державно-правовий примус конституційного права, державно-правовий примус адміністративного права, державно-правовий

примус цивільного права, державно-правовий примус кримінального права тощо; залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу: заходи попереджувального впливу (превентивні заходи), заходи припинення, заходи поновлення, заходи покарання [6, с. 13–14].

Вважаємо недоцільним виокремлення інших заходів державно-правового примусу, тож на основі запропонованої класифікації визначимо такі заходи державно-правового примусу в сімейному праві. Зокрема:

– превентивні заходи (наприклад, орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу (стаття 29 Сімейного кодексу України);

– заходи припинення (наприклад, усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо: 1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання; 2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення; 3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їх спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків (частина 1 статті 238 Сімейного кодексу України);

– заходи поновлення (наприклад, у разі, якщо особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасоване, орган державної реєстрації актів

цивільного стану анулює актовий запис про розірвання шлюбу та відповідне свідоцтво, видане на його підставі (частина 3 стаття 118 Сімейного кодексу України);

– заходи покарання (наприклад, ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом (частина 4 стаття 155 Сімейного кодексу України) [16] тощо. Тобто через державно-правовий примус реалізується юридична відповідальність.

Висновки. Отже, у сучасній доктрині теорії права сформувалися різні підходи до співвідношення юридичної відповідальності та державно-правового примусу. З урахуванням аналізу наукових робіт вважаємо доцільним у співвідношенні юридичної відповідальності та державного примусу вважати ознаку відмінності між зазначеними правовими категоріями їхню мету. Оскільки метою застосування юридичної відповідальності буде покарання особи, що вчинила правопорушення та у разі необхідності її перевиховання. А метою застосування державно-правового примусу буде відновлення порушеного права, що здійснюється через застосування заходів державно-правового примусу (які застосовуються й для попередження та припинення правопорушення, а юридична відповідальність – у разі вчинення правопорушення). Тому юридична відповідальність та державно-правовий примус не є тотожними. Державно-правовий примус є за значенням більш широким поняттям, ніж юридична відповідальність, оскільки примус може здійснюватися через заходи, які не пов'язані з відповідальністю.

Анотація

У статті розглянуто співвідношення юридичної відповідальності та державно-правового примусу на прикладі сімейного права. У сучасній доктрині теорії права сформувалися різні підходи до співвідношення юридичної відповідальності та державно-правового примусу. Автори поділяють позицію, що юридична відповідальність перш за все реалізується через застосування заходів державно-правового примусу, передбачених нормами чинного законодавства. Притягнення особи до юридичної відповідальності здійснюється через державно-правовий примус з метою забезпечення правопорядку. Державно-правовий примус визначається як державний вплив, який здійснюється уповноваженими органами державної влади шляхом застосування

заходів примусу з метою дотримання та виконання норм права. Тільки держава має право (яке є монопольним) застосовувати заходи державно-правового примусу, що мають правовий характер (який реалізується уповноваженими органами або посадовими особами від імені держави та у встановлених законом випадках). Визначено, що доцільно у співвідношенні юридичної відповідальності та державного примусу вважати ознаку відмінності між зазначеними правовими категоріями їхню мету. Метою застосування юридичної відповідальності буде покарання особи, що вчинила правопорушення, а метою застосування державно-правового примусу – відновлення порушеного права, що здійснюється через застосування заходів державно-правового примусу. Юридична відповідальність та державно-правовий примус не є тотожними. Державно-правовий примус є за значенням більш широким поняттям, ніж юридична відповідальність, оскільки примус може здійснюватися через заходи, які не пов'язані з відповідальністю.

Ключові слова: юридична відповідальність, державно-правовий примус, заходи державно-правового примусу, правопорушення, сімейне право.

Grishko O.M., Ryndiuk V.I. A question is in relation to the correlation of legal responsibility and state compulsion on the example of family law

Summary

The article considers the correlation between legal responsibility and state compulsion based on the example of family law. It has been clarified that the modern doctrine of the theory of law has formed different approaches to the relationship between legal responsibility and state compulsion. The authors share the position, that legal responsibility is primarily realized through the application of measures of state compulsion provided by current legislation. Bringing a person to legal responsibility is carried out through state and legal compulsion, in order to ensure law and order. State compulsion is defined as state influence exercised by authorized bodies of state power through the application of coercive measures in order to comply with the rule of law. Only the state has the right (which is a monopoly) to apply measures of state compulsion that have a legal nature (which is implemented by authorized bodies or officials on behalf of the state and in cases prescribed by law). It is determined that the correlation between legal responsibility and state compulsion can be established by considering their purpose as a criterion of difference between these two legal categories. The purpose of application of legal responsibility is a punishment of the person that committed an offence, while the purpose of application of state compulsion is reinstating the violated right that is implemented through the application of state compulsion measures. Legal responsibility and state compulsion are not identical. State compulsion is by definition a wider concept than legal responsibility because compulsion can be implemented through measures that are not connected with responsibility.

Key words: legal responsibility, state legal coercion, measures of state legal coercion, offenses, family law.

Список використаних джерел:

1. Апопій І.В. Заходи відповідальності у сімейному праві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 239–243.
2. Єфремова І.О. Поняття та сутність відповідальності у сімейному праві. *Право.ua.* 2017. № 1. С. 118–124.
3. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
4. Закон України «Про охорону дитинства»: станом на 06.06.2019 р. / Верховна Рада України від 26.04.2006 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 10.09.2020).

5. Каленіченко Л.І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 3. С. 21–30.
6. Каленіченко Л.І. Система форм державно-правового примусу. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. № 1. С. 10–14.
7. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як динамічне правове явище. *Форум права*. 2017. № 3. С. 67–71.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: станом на 03.12.2019 р. / Верховна Рада України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 10.09.2020).
9. Конституція України: станом на 03.09.2017 р. / Верховна Рада України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.09.2020).
10. Лапчевська О.Ф. Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 256–262.
11. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність як різновид правовідносин та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 84. С. 98–101.
12. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 19 с.
13. Подорожній Є.Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 6–15.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України, частин 1, 3 статті 2, частини 1 статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб): станом на 30.05.2001 р. / Конституційний Суд України від 30.05. 2001 р. № 7-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01> (дата звернення: 05.05.2020).
15. Сакали М.Я. Правова природа юридичної відповідальності за вчинення податкових правопорушень. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса. 2010. Вип. 56. С. 91–97.
16. Сімейний кодекс України: станом на 03.12.2019 р. / Верховна Рада України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 10.09.2020).
17. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
18. Теорія держави і права : навчальний посібник / за ред. Л.М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
19. Теорія держави та права : навчальний посібник / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.
20. Ткаченко І.М. Теоретико-правова характеристика юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 35–37.
21. Шестопалова Л. Юридична відповідальність у структурі права. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 5–15.